

УДК 94(075.8): 33899(091)

УМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ, СТРУКТУРИЗАЦІЯ ТА КІЛЬКІСТЬ ТОРГОВИХ ОСЕРЕДКІВ

OPERATING ENVIRONMENT, STRUCTURING AND NUMBER OF COMMERCIAL CENTERS

Олег Миколайович ГОРДУНОВСЬКИЙ

доктор історичних наук, доцент кафедри економічної теорії
Черкаський інститут банківської справи УБС НБУ (м. Київ)
oleggordunovsky@gmail.com

Oleg M. HORDUNOVSKYY

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of Economic Theory Department Cherkasy Institute of Banking of the University of Banking of the National Bank of Ukraine (Kyiv)

Анотація. У статті досліджено розвиток ярмаркової торгівлі у Південно-Західному краї та Південній Україні. Акцентовано увагу на впливі азово-чорноморських портів на розвиток товарного зернового господарства різних регіонів України. Визначено каталізуючі фактори ярмаркового бізнесу, взаємовплив хлібних потоків і організація ярмаркової торгівлі з урахуванням держав, людського потенціалу та природних ресурсів.

Summary. In this paper the development of fair trade in the Southwestern Region and Southern Ukraine is investigated. The attention is focused on the impact of the Azov-Black Sea ports to the development of commodity grain production in different regions of Ukraine. Catalyzing factors of fairground business, mutual influence of grain flow and organization of trade fairs in the light of human and natural resources are identified.

Ключові слова: ярмарка, Крим – Південь України, Південно-Західний край, базар, освоєння цілинних земель, формування ринку зерна.
Key words: Fair, the Crimea – South of Ukraine, Southwestern Region, bazaar, virgin lands developing, the formation of grain market.

Постановка проблеми. У нашій країні зерно завжди вважалось одним із стратегічних товарів: з ним «виходили» на зовнішні ринки, а від конкретних дій і стратегії управління державних і політичних діячів нерідко залежало їх реноме у вітчизняному соціумі. Жодна державна програма незалежної України не оминає проблеми вирощення та реалізації зернових культур і, зокрема, збіжжя. Ця тема тим більш є важливою в період становлення національного й всеросійського ринків, хоча б і стосовно Південної України, де хліб відігравав ледь не провідну роль, принаймні в XIX ст. Власне, інтереси економіки тоді спонукали уряд до модернізації чи поліпшення старих і пошуків нових шляхів ринків збуту, створення цілісної системи залізниць, банків, кредитування, відкупів тощо. При цьому важливо те, що кожний регіон увесь час зберігає свої особливості, а тому, в зв'язку з потенційними

можливостями та рентабельністю хліборобства, місцева влада й безпосередні виробники формують власний бюджет.

Накопичений досвід у цій галузі сільського господарства та торгівлі, безперечно, може стати запорукою вірного розв'язання багатьох народновиробничих завдань, а головне – активізувати інтеграцію України до світової економіки. Отже, критичне і творче осмислення здобутків минулих поколінь дозволить більш успішно прогнозувати майбутнє. Визначення ролі хлібної торгівлі Півдня України у задоволенні потреб окремих верств суспільства є не лише науковою, а й цілком практичною проблемою. Яка до того ж актуалізується ще й тим, що не стала об'єктом спеціального вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останнього десятиліття побачили світ три ґрунтовні узагальнюючого характеру публікації

Кругляка Б. про торговельну буржуазію, біржі та ярмаркову торгівлю в Україні доби капіталізму. На схожу тему писала й Лазанська Т. Особливо вирізняється великим фактажем її капітальна монографія «Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.» (К., 1999. — 17 друк. арк.).

Десятки статей, спеціальну монографію та докторську дисертацію соціально-економічній еволюції українського поміщицтва та його суспільно-психологічному портрету в 1861–1917 рр. присвятила Н. Темірова.

Але, на наш погляд, неперевершеною і нині залишається фундаментальна монографія Гуржія І. О. «Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.» (К., 1954. — 551 с.).

Мета статті – визначити історичні умови формування, функціонування, вплив держави на процес структуризації та кількість торгових осередків у Південно-Західному краї та Півдні України.

Обґрунтування отриманих наукових результатів. Накопичений досвід у цій галузі сільського господарства та торгівлі, безперечно, може стати запорукою вірного розв'язання багатьох народновиробничих завдань, а головне – активізувати інтеграцію України до світової економіки. Отже, критичне і творче осмислення здобутків минулих поколінь дозволить більш успішно прогнозувати майбутнє.

Система ярмаркової торгівлі в межах Південної України розвивалася в міру колонізації краю, а тому давніх осередків – до Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р. і приєднання Криму – існувало обмаль. Ще за наявності Запорозької Січі вони були розосереджені на місці майбутнього Катеринослава, сіл Мишурін Ріг, Дніпровокам'янка та деяких інших населених пунктів. На початку ж XIX ст. їх кількість помітно зросла і лише в Катеринославській губернії перевищила 50 [1]. У 1817 р. на території губернії вже налічувалося 79 торгових осередків, де протягом року відбувалося до 220 ярмарків. 27 з останніх – тільки в Олександрівському повіті, розташованому на березі Дніпра (на початку століття всього 7). У містах і містечках функціонувало 9 постійних осередків, у казенних селах – 44, поміщицьких маєтках – 26. В окремих пунктах кожний рік збиралося по декілька ярмарків, які тривали від одного до семи днів. Переважно вони проходили в неділю або приурочувалися до релігійних свят. Нерідко на них влаштовувалися різні веселощі і дійства, особливо активно продавалося «хлібне вино». Як правило, найбільше людей прибувало на ярмарки восени – після збору врожаю, коли було

багато чого продавати, а виробники звільнялися від нагальних сільськогосподарських робіт. Часом на 2–3 сотні корінних жителів якогось населеного пункту приходилося 2–3 тис. тих, хто приїздив купувати-продавати.

Зокрема в містечку Нікополі, де 1802 р. діяло 32 дерев'яні лавки, поряд з ярмарковою торгівлею відбувалися щотижневі базари. Цікаво, що сюди поставляли товари головним чином, на судах вантажністю від 4 до 7 тис. пудів по Дніпру. А надходили вони з Київської, Мінської та інших губерній. Пристань для розвантаження знаходилася в центрі містечка. Крім хліба та борошна привозили будівельний ліс, дерев'яний посуд, скло, дьоготь, вугілля тощо [3]. Все це давало можливість споживачам набувати необхідні їм продукти і вироби протягом усього року.

Зрозуміло, що в містах, за наявності більш заможного купецтва, торгові операції здійснювалися на значніші суми, ніж у містечках і селах. Причому, постачання до останніх могло мати й певну «спеціалізацію». Так, на початку XIX ст. у с. Катеринівка (Катеринославська губернія) – власності поміщиці О.Літто, що знаходилася в північній частині Великого Лугу, поблизу шляху на Олександрівськ, Катеринослав і Маріуполь, негоціанти привозили тканини, хустки та сукно, а селяни навколишніх місцевостей – хліб, мед, сало, посуд, дьоготь [3, с. 4]. У поміщицьких селах Вищетарасівське та Покровське, а також казенних поселеннях Романівка, Кочережки та Токмаківка в основному продавали хліб і худобу. Причому, завдячуючи тому, що в них ярмарки відбувалися в різні дні, торговці встигали скупитися на більшості з них, а потім хліб і худобу збути в центральних губерніях імперії або ж за її межами.

У 1817 р. на території Херсонської губернії значилося 11 торгових осередків. Найменший, як це не дивно, був у губернському центрі – Херсоні, де мешкало 12,5 тис. жителів. У двох з них – Єлисаветграді та Павловську – проходили ярмарки і базари: в першому тричі на тиждень, а в другому лише по неділях. Тільки торги мали місце в Григоріополі, Дубоссарах і Архангельську (посад). Ярмарків, яких всього налічувалося в губернії 34, тривали від одного до п'яти днів. Найдавніші серед них існували в Єлисаветграді, Крилові та Петриковці (посад). До Херсону, на той час, «сторонніх» купців майже не прибувало, в основному ярмарок відвідували місцеві городяни. Обіг купівлі-продажу на ньому товарів становив до 5 тис. крб на рік. У той же час на щорічні чотири ярмарки в Єлисаветграді «красного» товару, пушнини, худоби, хліба тощо привозилося на величезні суми (до 1,5 млн крб), а продавалося на місці на 250 тис. крб [5].

Важливо зазначити, що на кордоні Херсонської та Подільської губерній знаходилося село Олєжки, поміщик якого Пінковський, користуючись вигідним економічним положенням маєтку, пробував, усупереч діючим законам, влаштувати «власні» базари і ярмарки [6, с. 1–2]. Мало того, в усьому повіті спостерігалася тенденція до штучного заниження курсу «звонкой монети» [6, с. 1–32].

Через віддаленість від промислових центрів свою специфіку в торгівлі мала Таврійська губернія, де 1817 р. існувало 11 торгових осередків і відбувалося 37 ярмарків. На відміну від Катеринославської та Херсонської губерній, тут фактично не продавали «красні» та залізни виробу, а тільки – хліб, мед, масло, вовну, полотно. «Главнейший торг» був поряд із зерном, рогатою худобою, вівцями та кіньми. Свого збіжжя постійно не вистачало, тому потреба в ньому перманентно зростала, як для місцевих поселенців, так і розквартированого в Криму російського війська. Тому основними постачальниками хліба стали фурщики, котрі приїздили на Кримський півострів за сіллю з «хліборобних губерній» [8].

Специфічний вигляд безпосередньо бахчисарайського базару зафіксувало джерело 1801 р.: вздовж головної проїжджої вулиці міста тягнулись два ряди крамничок (всього їх було 487), у яких «купцы торгуют и отправляют свои рукоделья: один точает ножи, другой полирует кожи; тот шьет шапки, сапоги, иной точит на станке, другой отбивает на наковальне железо; все в движении... Базар есть сборище всего мужского полу; но женщин никогда на нем не увидишь». Крім крамничок, на східному базарі діяло багато кав'ярень і «бузен». В останніх продавали виготовлений з пшона чи суміші різних круп дешевий хмільний напій – «бузу» [9].

Понад 1 тис. крамниць налічувалося тоді в Євпаторії [10]. На початку XIX ст. торгівля в Одесі зовні помітно відрізнялася від традиційної, середньовічної кримської, що пояснювалося заселенням міста численним новоприбулим православним людом. У 1805 р. тут існували 501 крамниця і 36 складів-магазинів для пшениці й інших товарів [11].

Тоді ж виникло питання про заснування ярмарку в Феодосії, відсутність якого до 1809 р. нерідко змушувала іноземних купців повертатися звідси в свої країни з порожніми суднами. Тут їх економічні інтереси зосереджувалися, головним чином, на пшениці, кожі, овечій вовні, коров'ячому маслі тощо [12].

Загалом же, коли порівняти умови функціонування, кількість торгових осередків і обіг коштів на них у межах Південної України

з європейською частиною Росії в першій чверті століття, то вони виглядали більш ніж «скромно». Проте число ярмарків у Новоросії постійно зростало, збільшувалася й мережа постійної торгівлі – базарів.

У 1844 р. тільки на території сільських державних поселень Катеринославської губернії відбулося 139 ярмарків і 26 щотижневих торгів, на які було завезено різної продукції на суму 800 тис. крб. У 1849 р. у межах цієї губернії зафіксовано проведення 315 ярмарків, з котрих 27 мали місце в містах, 176 у казенних і 112 у поміщицьких селах. Причому, всього на 43 ярмарках привіз товарів трохи перевищив 10 тис. крб. На інших він був набагато меншим. У 1859 р. відбулося 357 ярмарків, з них привозом [13]:

до 5 тис. крб – 149
від 5 до 10 тис. крб – 65
від 10 до 20 тис. крб – 67
від 20 до 30 тис. крб – 34
від 30 до 40 тис. крб – 20
від 40 до 50 тис. крб – 6
від 50 до 100 тис. крб – 8
понад 100 тис. крб – 8

Отже, від початку XIX ст. до кінця 1850-х років, хоча ярмарки покривали густою мережею південні регіони України, більшість з них були дрібними і обслуговували головним чином сільські господарства. На той час схожий характер мали навіть невеликі міські торги та базари, не кажучи вже про містечкові й сільські. Здебільшого на них привозили хліб, сіль, сукно, полотно, віск, тютюн тощо, а також приганяли коней, овець, рогату худобу.

Починаючи з 40-х років, життя-буття казенних селян Південної України мала дещо покращити, а також трохи вивільнити з «опіки держави» їх торгівлю організація представниками місцевої влади т. зв. допоміжних і ощадних кас. Їх практична діяльність відбувалася при волосних управліннях із залученням коштів сільських громад, «господарського капіталу» та добровільних внесків. Априорі такий захід міг, наприклад, дозволити селянинові більш незалежно розпоряджатися своїм врожаєм хліба й продавати його тоді, коли ціна була найвища. Проте мізерність сум у допоміжних і ощадних касах аж ніяк не змінила становище на краще, адже кошти перебували в державних установах, які кредитували поміщики [14]. Так, у 1857 р. на території Катеринославської губернії налічувалося всього 35 допоміжних кас, а в них оборотного капіталу 397,5 тис. крб (тобто на одну касу приходилося в середньому трохи більше 11 тис. крб). А в межах Херсонської губернії їх було ще менше: 15 кас з оборотним капіталом

у 108,1 тис. крб (тобто в середньому в одній касі знаходилося близько 7,2 тис. крб). Коли врахувати загальне число казенних селян, то, зрозуміло, що такої допомоги більшість з них взагалі не могла б отримати [15]. Мало того, можновладці нерідко не давали безпосереднім виробникам порук на одержання позики, або ж під різним виглядом підмовляли тих не брати грошей, ніби в організованих «на лихо людям» касах.

Важливо зазначити, що вже на середину XIX ст. фактично склався своєрідний замкнений ярмарковий ланцюг, в якому найбільші торги постачали товарами середні й дрібні осередки. Причому, така цілісна система охоплювала різні населені пункти та регіони не тільки України, а й Росії. Зокрема, українські й російські купці, за свідченням І. Аксакова, з своїми товарами могли рухатись у такому напрямку: Введенський ярмарок у Сумах – Хрещенський у Харкові – Маслянський у Ромнах – Георгіївський у Єлисаветграді – Троїцький у Харкові – Корінний у Курську – Іллінський у Полтаві – Покровський у Харкові і тощо [16]. Тому придбані ними партії хліба, скажімо в Полтаві, поповнювалися в Харкові, а реалізовувались в Єлисаветграді (чи в зворотному порядку). Часом не обов'язково було практично набувати зерно на якомусь ярмарку, бо завжди існувала можливість укладання угоди на його поставку в певні місця та чітко визначені терміни. Так, у 1853 р. катеринославський губернатор у своєму «звіті» зазначив: хліб на місцеві міські ярмарки привозиться з Нижегородського макарівського, Полтавського іллінського, Харківського хрещенського ярмарків. Причому, тут збіжжя та сільські вироби на той час були «найголовнішими предметами торгівлі» [17].

Від середини століття стали більш-менш регулярними й звіти губернаторів про кількість ярмарків і базарів, обсяги оборотів грошей, номенклатуру товарів і, зокрема, хліба на підпорядкованій їм території. Про це, наприклад, йшлося в «Отчете» херсонського губернатора за 1883 р. [18].

Окрім основних існували також «додаткові», або спеціалізовані ярмарки: «чорні» (для простолюдин), «кінні», «хлібні» та ін. Вони, як правило, відбувалися за кілька днів до початку основного в якому-небудь з міст. Номенклатура товарів на них була дуже обмежена: рогата худоба, табунні коні, зерно, дерев'яні вироби [19].

Безпосередньо на статус осередку і розвиток торгівлі на ньому впливали такі три головні чинники: 1) зручність вибраного часу (коли саме найкраще продається-купується певний товар); 2) місце розташування (віддаленість від інших населених пунктів); 3) облаштуваність шляхів [20].

За функціонуванням ярмарку та базару спостерігали спеціально призначені владою міста чи села особи або місцеві урядовці, які й збирали певну суму за користуванням місцем. Чим більшим був базар або ярмарок, тим вищим ставав податок з продажу (за кожний віз, бочку тощо). Якість зерна, а отже й відповідну ціну за нього, з урахуванням кон'юнктури, встановлював фахівець при участі власника чи довіреної особи. Коли ж сторони не приходили згоди, або купець пропонував не вигідну угоду, хазяїн товару шукав інших ринків збуту.

Причетні до контролю за якістю товару службовці, в тому числі й представники санітарного нагляду, часто зловживали своїм становищем: привласнювали частину зібраних грошей, вимагали більшу за встановлену плату, вводили, так би мовити, «місцеві» побори тощо. Так, у листопаді 1886р. одеському генерал-губернатору доповіли «о вымогательстве с торговцев денег смотрителем и надзирателем» базару м. Миколаєва (Херсонська губернія) Федотченком і Іванісовим, а також лікарем Ковалевим-Рунським [21].

У багатьох містах і селах право на торгові збори могло передаватись якійсь заможній людині на термін до кількох років.

Коли ж до торгівлі хлібом на місцях долучалися іноземні фірми («дома»), то їх представники могли розраховувати на всебічну підтримку на самому вищому рівні, принаймні генерал-губернаторів. Наприклад, у 1834 р. новоросійський і бессарабський генерали-губернатори «оказывали содействие в заготовке продовольствия» представнику «торгового дома Штиглиц і К» Мазесу Горбаосу [22].

Треба також зазначити і той факт, що хліб все ж таки найчастіше збувався не на ярмарках, а на базарах і безпосередньо в поміщицьких і селянських господарствах. І хоч між ними до реформи 1861 р. існував тісний і постійний зв'язок [23], то пізніше стаціонарна торгівля, в міру свого розвитку, перетворилася на антипод ярмарковій. Саме перша, трансформуючись, набула в другій половині століття яскраво виражені буржуазні риси. Разом з тим і ярмарки південних регіонів сприяли включенню України у всеросійський ринок.

Напередодні відміни кріпацтва в Російській імперії на перше місце, за своєю значущістю, вже вийшла постійна стаціонарна торгівля, тим самим сильно потіснивши ярмаркову. «Вихідним пунктом збуту місцевих виробів, – зазначили упорядники «Списка населенных мест по сведениям 1859 года. Херсонская губерния», – куди вони надходять безпосередньо з рук сільських виробників,

переважно малоросів, стали головним чином, численні базари і торги, які існують майже в усіх містах і багатьох містечках губернії. Сюди звозяться всі предмети сільського господарства як для місцевого вжитку, так і для продажу їх тим торговцям, особливо євреям, які купують невеликими частинами і, складаючи більш-менш значні партії того чи іншого товару, збувають їх оптовим покупцям» [24].

Найбільш значні базари-торги на той період у губернії мали місце в містечках Березівці (Олександрівці), Валегоцуловому, Новій Празі, Новій Українці, Ново-Воронцовці, Ревуцькому, Кантакузівці, Северинівці, Янівці, а також у с. Шестерні. Головним товаром на них були хліб і інша сільськогосподарська продукція. Чимало реалізувалося сушеної риби, солі та дьогтю. Причому обсяги обігу грошей на базарах аж ніяк не поступалися ярмарковим, хоч за кількістю останніх існувало набагато більше [25].

За підрахунками І. О. Гуржія, на підставі «Списка населених мест Российской империи», в 1859 р. у Херсонській губернії базари збиралися в 45 містечках і 20 селах, причому 9 з містечок належали казні й 36 поміщикам. У Катеринославській губернії налічувалося таких 32 містечка та села. Протягом року базари тут збиралися понад 1600 разів. 4 містечка з 8 належали казні, інші – поміщикам. З 24 сіл 21 належало казні, а 3 – поміщикам [26].

Як правило, базари відбувалися раз на тиждень, рідше – два рази, у дні, які не співпадали. Такі села, як Токмак (Бердянський повіт), де мали місце щоденні базари, швидше слід вважати виключенням, ніж правилом. Це найчастіше траплялося навесні і влітку, коли через цей та схожі населені пункти проходили тисячі заробітчани з Катеринославської, Курської, Полтавської та Чернігівської губерній. Окремі з працівників так «прив'язувалися» до функціонування місцевого торгового осередку, що жили «від базару до базару».

«Красні торги», що проходили в деяких південних містах (наприклад, Єлисаветграді, Катеринославі), мали особливо значні обіги, бо збиралися напередодні великих релігійних свят (Різдво, Великдень). Безпосередньо у свята базари, як правило, не працювали. Цієї традиції притримуються й нині літні люди, які збувають свою продукцію на сільськогосподарських ринках. Так, член Одеського товариства історії й старожитностей зазначив стосовно м. Єлисаветграда, що в ньому «бувають щотижня по середах, п'ятницях і неділях торги, котрі називаються повсюди в краї «базарами». На них збираються навколишні жителі, які привозять інколи верст за

п'ятдесят свої сільські вироби, збут їх становить винятковий предмет базарів, що бувають нерідко дуже багатолюдними, особливо перед великими святами» [27]. Саме завдячуючи таким обставинам, щорічний оборот базарної торгівлі в місті в кінці 50-х – на початку 60-х років досяг 2 млн крб [28].

Організації та функціонуванню на місцях хлібної торгівлі в 60–70-х роках значною мірою почала сприяти створена капіталістична кредитна система. В раді міст України діяли філіали-кантори Державного банку, заснованого в 1860 р. В кінці 90-х років його підрозділи видавали позики «під товари» вже від 2 до 5 млн крб. На початку 70-х років на Півдні України активно діяли Одеський комерційний банк, Одеське міське товариство взаємного кредиту та інші установи. Особливо великими обсягами операцій серед інших виділялися Одеська, Єлисаветградська та Миколаївська біржі. Причому дві останніх спеціалізувалися на реалізації хліба.

У 1872 р. було прийняте урядове рішення про заснування ярмарків у Павлограді [29].

Важливо зазначити, що з початком 70-х років на території деяких регіонів помітно зменшується кількість виданих торгових посвідчень і білетів, зростання числа яких до того часу переконливо свідчили про невпинне збільшення торгуючих осіб. Проте таке явище аж ніяк не означало згортання купівлі-продажу на місцях. Навпаки, в багатьох великих населених пунктах торгівля, зокрема і зерном, розвивалася прискореними темпами. Таке відбувалося, на думку полтавського губернатора, через проведення залізниць від Одеси й Києва до Кременчука та від Москви до Харкова. «Взяття ж у меншій кількості торгових посвідчень і білетів, – наголосив він, – відбувається переважно від зосередження торгівлі в руках великих капіталістів, конкурувати з якими трудно дрібним торговцям, через що багато з них залишають торгівлю» (1870 р.) [30].

Значно поліпшити організацію торгівлі мало вдосконалення зерносховищ. На початку 70-х років почали діяти спеціалізовані комісії стосовно необхідності наведення більшого порядку в хлібній торгівлі й налагодження розгалуженої мережі механізованих елеваторів. Було внесено ряд пропозицій, які передбачали, зокрема, спорудження при портах, пристанях і залізничних станціях амбарів зі зернопідйомними механізмами для перевантаження, оснащенням для зважування та очищення збіжжя тощо. Причому це планувалося здійснювати за рахунок прибутків з експлуатації шляхів і використання транзиту. Так, на кошти казенної Курсько-Харківсько-Севастопольської дороги відкрили

два елеватори ємкістю по 0,4 млн пудів (у Харкові й при станції Лозова). При Південно-західній залізниці діяло 4 елеватори вмістимістю до 1,5 млн пудів кожний. Головні функції зерносховищ на той час вбачали фахівці, а також міністр фінансів, у правильній організації торгівлі, «знеособлюванні» та класифікації хліба. Багато хто зацікавлених у їх будівництві осіб вбачали в цьому «панацею в справі врегулювання хлібної торгівлі» [31].

При реалізації хліба все більшого значення набувала стаціонарна торгівля. На кінець XIX ст. вона виявилася найбільш розвинутою в трьох українських губерніях: Херсонській, Київській і Харківській. Причому, за своїм рівнем вона мало в чому поступалася в російських губерніях. Так, у 1898 р. на їх території налічувалося 31,5 тис. гільдійських закладів із сумарним обігом коштів у 2993 млн крб [32]. У одній Одесі функціонувало декілька тисяч магазинів. На той же час у Росії стаціонарна торгівля особливо вирізнялася в шести губерніях, серед них – у Петербурзькій і Московській. Тут налічувалося 904,6 тис. таких закладів з обігом коштів до 7305 млн крб [33].

Для Херсонщини на той період характерним стало і те, що товарообіг базарів домінував над ярмарковим, який мав тенденцію до зменшення.

«Набиранню обертів» купівлі-продажу хліба неабияк сприяла належним чином налагоджена інформативність: де краще, вигідніше і швидше торгувати. Цьому питанню приділялась велика увага як з боку урядовців, відповідальних за цю справу, так і з боку керівництва всіляких закладів, установ, товариств тощо. Так, у березні 1841 р. побачила світ спеціально видрукувана Лачиневим «Таблиця о ходе торговли при одесском порту» [34]. А в 1849–1852 рр. розглядалася справа «О правилах продажи хлеба в г. Одессе на рынках» [35]. 21 липня 1891 р. з'явилося «Циркулярное извещение Киевского общества сельского хозяйства об учреждении в г. Одессе Комитета по продаже хлеба» [36]. Одеська та інші контори Ф. Терещенка щорічно спеціально повідомляли про продаж ними пшениці; [37] а також зернових культур [38]. Одночасно оприлюднювалась інформація про дозвіл на торгівлю іноземним фірмам. Зокрема, це стосувалося представників австрійської торгової фірми «М. Вейнреб і К^о» (м. Лемберг) на проведення відповідних операцій у Москві, Києві та Одесі (1899–1900 рр.) [39].

У 90-х роках за своїми обсягами товарооборотів на території південних регіонів ще продовжували вирізнятися ярмарки Петропавлівський у Катеринославі, Миколаївський (весняний) і Покровський у містечку Каховці (Таврійська губернія). Проте, порівняно з попередніми періодами вартість привезених на них товарів

невпинно знижувалася, що пояснювалося зміцненням і розширенням постійної торгівлі в південних містах, містечках і селах: хліб вже здебільшого йшов за кордон через чорноморсько-азовські порти, минаючи ярмарки.

Цікаво зазначити, що навіть Ф. Енгельс у цьому контексті звернув увагу на «державницькі інтереси» торговців зі значними капіталами. Він писав: «Велика буржуазія Петербурга, Москви, Одеси, яка розвинулася з нечуваною швидкістю за останні десять років, особливо завдяки прокладанню залізниць, і яка дуже відчутно зачеплена останньою кризою, всі ці експортери зерна, конопель, льону й сала, всі діла яких будуються цілком на злиднях селян..., – хіба всі ці впливові і швидко зростаючі елементи населення не заінтересовані в існуванні Російської держави?» [40].

Таким чином, одним із заходів царського уряду стосовно південних регіонів стала організація прискорення освоєння та заселення цілих просторів Новоросії, яка об'єктивно та безпосередньо впливала на розвиток місцевого продуктивного землеробства, а потім і на його товаризацію. Важливим напрямом діяльності влади в цьому контексті було масове переселення різних категорій людності, як в етнічному, так і соціальному відношенні. Такий процес особливо активно проходив з кінця XVIII ст. до 60-х років XIX ст. Отже, хліб на продаж тут продукували, головним чином землероби та поміщики, котрі особисто чи їх найближчі предки «вийшли» з інших областей України, а також Росії й іноземних держав.

Унаслідок приєднання Криму та Правобережної України, а також опанування Північного Причорномор'я і Приазов'я керівництво імперії вдалося до цілеспрямованих активних дій по налагодженню постійного торгового транзиту, що практично поєднав усі українські регіони (в тому числі частково і західні) в справі постачання та реалізації зерна, вивозу його за кордон.

Вже на початку XIX ст. царський уряд фактично відійшов від заборон у сфері чорноморської й азовської торгівлі, тим самим відмовившись від політики Павла I, який недооцінював її значущість для економіки імперії в цілому.

Протягом усього століття на внутрішню й зовнішню торгівлю збіжжям неабияк впливала міжнародна ситуація: російсько-турецькі війни, погіршення (чи, навпаки, поліпшення) економічних зв'язків з Францією, Австрією, Німеччиною та іншими державами, стан і розвиток землеробства в Західній Європі тощо. Міжнародна ситуація навколо Півдня Російської імперії в багатьох випадках визначила і розміри

мита та податків з обігу хлібної купівлі-продажу, різкі стрибки цін тощо.

Незавжди послідовним було царське законодавство в цьому аспекті, адже воно досить довго «еволюціонувало» від крайнього протекціонізму до поміркованого обмеження та контролю, насадження «патронату». Причому помітну роль тут відігравав і особистий фактор, а саме: генерал-губернатор Новоросії, міністри фінансів (М. Воронцов, Є. Канкрін) та інші державні діячі.

Як засвідчили першоджерела, до початку XIX ст. у межах Південної України торгових осередків налічувалися одиниці, головним чином, на території колишньої Запорозької Січі. Протягом же 1800–1820-х років їх число в окремих губерніях сягло до сотні одиниць, а ярмарків у них відбувалося вже понад 200. Переважно базари, торги та ярмарки проходили в недільні дні або ж приурочувалися до релігійних свят. Нерідко в якомусь населеному пункті, де вони мали місце, на 200–300 корінних жителів приходилось 2–3 тис. таких, що приїхали купувати-продавати товари. Всезростаюча періодичність збирання базарів і ярмарків в другій половині XIX ст. фактично дозволяла споживачам набувати необхідні їм продукти та вироби протягом усього року. Спостерігалася певна спеціалізація продажу товарів на них. У дореформений період значну

специфіку мала Таврійська губернія, де відбувалася порівняно незначна кількість ярмарків і існувало обмаль осередків. Це пояснювалося, насамперед, її віддаленістю від промислових центрів.

У співвідношенні умов функціонування, кількості та обігів коштів торгівлі осередки південних регіонів загалом дуже поступалися базарам і ярмаркам Європейської Росії (особливо в першій чверті століття). До кінця 50-х років, хоча місцеві «торги» й покривали густою мережею міста, містечка і села, більшість із них вважалася дрібним і обслуговувала в основному сільські господарства.

Висновки. Організації та функціонуванню хлібної торгівлі на місцях у 60–70-х роках помітно почала сприяти капіталістична кредитна система, в обігу якої перебувало декілька мільйонів карбованців. Поліпшувало її також збільшення та технічне вдосконалення зерносховищ. Розширювали можливості регіональної торгівлі т. зв. «додаткові» або спеціалізовані ярмарки: «чорні» (для простолюдин), «хлібні», «кінні» та ін. За всіма ними «доглядали» спеціально призначені владою міста чи села особи або ж місцеві урядовці. На статус осередку та розвиток торгівлі на ньому впливали три головні фактори: 1) зручність вибраного часу; 2) місце розташування; 3) облаштованість шляхів.

Список використаних джерел

- РДАДА (Москва). – Ф. 1355. Економічні примітки генерального межування. Катеринославська губернія. — Спр. 360. — С. 177–180.
- Російський державний історичний архів (РДІА). — Ф.18. — Оп.4. — Спр. 129. — Арк. 137 зв. — 154; Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. — М., 1970. — С. 320.
- РДАДА (Москва). — Ф. 1355. — Спр. 360. — С. 177–185, 4.
- Дружинина Е. И. Указ. соч. — С. 325.
- ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 148. — Спр. 191 (б.). — С. 1–32.
- Дружинина Е. И. Указ. соч. — С. 326.
- Щекатов А. Словарь географический Российского государства... — М., 1801. — Ч.1. — С. 317, 318.
- Щекатов А. Словарь географический Российского государства... — М., — М., 1804. — Ч. 2. — С. 334.
- Щекатов А. Словарь географический Российского государства... — М., — М., 1805. — Ч. 4. — С. 802.
- Щекатов А. Словарь географический Российского государства... — М., — М., 1809. — Ч. 7. — С. 430.
- Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи... — С. 236, 237.
- ЖМГИ, 1854. — №.53. — Отд. II. — С. 66.
- ЖМГИ, — 1857. — № 66. — С. 248, 249.
- Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. — СПб., 1858. — С. 14, 47.
- Гуржій І. О. Развитие товарного производства і торгівлі на Україні... — С. 93
- ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 537. — Спр. 150. — С. 8 зв. — 9.
- Павлович В. Екатеринославская губерния. — СПб., 1862. — С. 253.
- Шмидт А. Херсонская губерния. — СПб., 1863. — Ч.2. — С. 491.
- ЦДІАУК. — Ф. 356. — Оп.1. — Спр. 291. — С. 1–3.
- ЦДІАУК. — Ф.442. — Оп.66. — Спр.121. — С. 1–3.
- Военно-статистическое обозрение

- Российской империи. — СПб., 1850. — Т. XI. — Ч.4. Екатеринославская губерния. — С. 141.
- 22.Список населенных мест по сведениям 1859 года. XLVII. Херсонская губерния. — СПб., 1868. — С. 74.
- 23.Шмидт А. Назв. соч. — С. 527; Скальковский А. Ярмарки или сухопутные рынки Новороссийского края // ЖМВД, 1855. — № 4. — Отд. III. — С. 103.
- 24.Гуржій І. О. Назв. праця. — С. 119.
- 25.Соколов Г. Описание города Елизаветграда / Г. Соколов // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1848. — Т. 2. — С. 395.
- 26.Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг. — СПб., 1863. — Ч.2. Херсонская губерния. — С. 14, 29.
- 27.ЦДІАУК. — Ф. 2164. — Оп.1. — Спр.3181. — С. 1.
- 28.Цит. за: Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку ... — С. 100.
- 29.Харьковское общество сельского хозяйства. — Харьков, 1902. — С. 35; Пилипенко О. Назв. праця. — С. 222, 223.
- 30.Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России/ Под. ред. В. И. Покровского. — СПб., 1902. — Т.1. — С. XLIV.
- 31.Струмилин С. Г. Очерки советской экономики. — М. — Л., 1928. — С. 243, 250.
- 32.ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 150. — Спр.207. — С. 1–2.
- 33.ЦДІАУК. — Оп.82. — Спр. 25. — С.1–27.
- 34.ЦДІАУК. — Оп.544. — Спр. 1. — С. 1.
- 35.ЦДІАУК. — Ф.830. — Оп. 1. — Спр.488. — С. 31–32.
- 36.ЦДІАУК. — Спр.487. — С. 1–2.
- 37.ЦДІАУК. — Ф.442. — Оп. 629. — Спр.541. — С. 1–8.
- 38.Енгельс Ф. Емігрантська література / Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т.18. — С. 518.